

A Reflection on the Dominant View of Jurists Regarding Compensation for the Loss of the Sense of Taste

Amin Soleyman Kolvanaq¹ , and Ahmad Murtazi²

1. *Corresponding Author*, Assistant Professor, Department of Islamic Jurisprudence and Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tabriz, Tabriz, Iran. Email: a.soleyman@tabrizu.ac.ir
2. Associate Professor, Department of Islamic Jurisprudence and Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tabriz, Tabriz, Iran. Email: a.murtazi@tabrizu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received
04 July 2023
Received in revised form
26 July 2023
Accepted
28 August 2023
Available online
22 June 2025

Keywords:

diyat al-dhawqiyah
(taste diyah),
'arsh,
tabādur,
inṣirāf,
anatomy of taste

ABSTRACT

The majority of *Imāmī* jurists have considered the destruction of another person's sense of taste as warranting the full mlood money or *al-dīya* (Arabic *الدية*), the financial compensation for homicide and injuries) of a human being, while a minority have deemed such an act to entail the imposition of 'arsh (Arabic *أرش*, indemnity). In the absence of a specific *fiqhī* proof establishing a prescribed *dīya* for the elimination and loss of the sense of taste, the majority of jurists have relied on the general and absolute primary texts related to the *diya* of body parts, such as the narrations of Muḥammad b. Sinān and Hishām b. Sālim. However, the opposing view has critiqued the aforementioned claim through the lens of *tabādur* (immediate comprehension) and *inṣirāf* (contextual restriction)—as indicators in the principles of jurisprudence for discerning the true meaning—and has established the realization of 'arsh (compensation) for the loss of the sense of taste. The central question of this study is the extent to which the dominant juristic opinion—that a full *dīya* is owed for the elimination of the sense of taste—is compatible with foundational *fiqhī* principles. This research, conducted through a descriptive-analytical method and based on library sources, rejects the presumption (*tabādur*) that physical limbs are necessarily understood in the relevant *riwāyāt* on bodily *dīya*, and also does not accept the *inṣirāf* of key terms in these narrations from injuries affecting sensory functions (*manāfi*). The study concludes that a close examination of the anatomy of taste and its neural pathways, along with reflection on the phrase *minhu 'ithnān* (Arabic *مِنْهُ اثْنَان*) in the cited narrations, supports the conclusion that 'arsh is the appropriate ruling for the destruction of the sense of taste. Furthermore, the dominant view asserting the obligation of full *diyah* conflicts with the jurists' own *fatwā* stipulating one-third *dīya* in the case of cutting off the tongue of a mute individual.

Cite this article: Soleyman Kolvanaq, A., & Murtazi, A. (2025). A Reflection on the Dominant View of Jurists Regarding Compensation for the Loss of the Sense of Taste. *Studies of Islamic Jurisprudence and Basis of Law*, 19(1), 41-59. <http://doi.org/10.22034/fvh.2023.16418.1800>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <http://doi.org/10.22034/fvh.2023.16418.1800>

Introduction

One of the five human senses is the sense of taste. From the perspective of medical physiology, taste perception is primarily the function of the *gustatory buds* located in the oral cavity; however, the sense of smell also plays a significant role in gustatory perception, such that taste and smell operate in parallel, with their information converging in the central nervous system (CNS) to aid in the critical recognition of foods and toxins. Many factors influence the perception of taste, but the primary organ for its detection is the set of taste buds located on the tongue. Although the tongue is not a sufficient condition for taste perception, its removal inevitably results in the complete loss of the sense of taste.

An individual's sense of taste may be lost as a result of a criminal act. The manner of compensating for such loss in cases of *jināyāt ghayr-‘amd* (unintentional bodily offenses) affecting bodily organs or benefits, or in *jināyāt ‘amd* (intentional bodily offenses) where *qiṣās* is not applicable, is through payment of the prescribed *diyyah* (fixed blood-money) or an unquantified *diyyah* (*arsh*). Jurists differ on the amount of *diyyah* applicable to the loss of the sense of taste. The majority of jurists hold that a full *diyyah* is due, whereas a small group hold that *arsh* applies—a position adopted in Article 695 of the Islamic Penal Code of Iran.

The central question of this study is to what extent the dominant view—regarding the attachment of a full *diyyah* to the loss of the sense of taste—aligns with the realities of gustatory anatomy and with established *fiqhī* principles. The authors' hypothesis is that the dominant opinion is inconsistent with the juristic consensus that only one-third of a full *diyyah* applies in cases of cutting the tongue of a mute person (*lisān al-a‘jam*), and that this is corroborated by the anatomical realities of the sense of taste. Addressing this research question first requires an explanation of the gustatory sense from the perspective of medical physiology. The next step is a comprehensive review of *fiqhī* sources to collect all relevant opinions, followed by an evaluation—both in terms of textual authenticity and substantive reasoning—of the extent to which the dominant opinion is consistent with established *fiqh* principles and the anatomical reality of taste perception.

Methodology

This research is a descriptive–analytical, library-based study. The authors examined *fiqhī* and legal sources to identify the opinions of jurists and legal scholars. These opinions were then analyzed and evaluated on the basis of scientific evidence, in order to assess the dominant *fuqahā*' view regarding the method of compensating for the loss of the sense of taste, measured against both established *fiqhī* rulings and the anatomical structure of taste perception.

Findings

From a substantive perspective, the sense of taste is primarily the function of gustatory buds located in the mouth, with various other factors contributing to taste perception, including the CNS, the sense of smell, and the tongue. The crucial point, however, is that the main apparatus for taste perception is the gustatory buds located on the tongue; and although the tongue is not a sufficient condition for taste perception, its removal inevitably results in the complete loss of this sense.

The question of whether a full *diyah* or *arsh* applies to the removal of the sense of taste is devoid of any specific *fiqhī* evidence. The primary justification for those who argue for a full *diyah* rests on the traditions of Hishām b. Sālim and ‘Abd Allāh b. Sinān, which address the matter in general terms. Some jurists hold that these traditions apply both to physical organs (*a‘dā’*) and to benefits (*manāfi’*), and when dealing with multiple bodily benefits, they maintain that if the benefit in question is singular in the body, the ruling of full *diyah* applies. This reasoning is based on the belief that the narrations extend beyond external body parts to include benefits.

By contrast, some jurists argue that the generality indicated in the narration—namely the phrase *mā kāna*—is to be understood as referring to organs: that is, any bodily organ that exists as a single unit, and not to benefits. Their evidence is, first, that the immediate sense (*tabādur*) evoked by these narrations concerns organs, not benefits; and second, that the narrations are contextually inclined (*inṣirāf*) toward physical organs.

Conclusion

From the perspective of textual authenticity, there is no fundamental defect in the validity of these narrations. In terms of semantic analysis, the term *kull* as it appears in the narrations, combined with the generality expressed therein and the absolute statements of jurists in the context of the *diyah* of benefits, encompasses both organs and benefits. Regarding the argument from *tabādur* and *inṣirāf*, it should be said that the term *mā kāna* immediately suggests “whatever exists in the body” in its broad sense, not merely organs. Upon hearing the term *mā kāna*, the mind does not necessarily restrict itself to one instance of that term (i.e., organs); rather, it considers its primary meaning, which includes both organs and benefits. Therefore, the narrations do not display *tabādur* or *inṣirāf* toward organs alone.

Nonetheless, relying on these narrations to establish the ruling of a full *diyah* for the loss of the sense of taste is not sound, because:

1. Benefits cannot be characterized in terms of being singular or multiple in the same way as organs.
2. If the ruling of a full *diyah* were applied to the sense of taste, there would be no exceptional case among the benefits of bodily organs in

which a full *diyah* is not awarded—yet no jurist has issued such a ruling in other cases.

Furthermore, including the sense of taste within the scope of these narrations conflicts with the juristic ruling that only one-third of a full *diyah* applies in the case of cutting the tongue of a mute person, as well as with the evidences supporting that ruling. This is because, on the one hand, jurists have ruled that one-third of the *diyah* applies in such cases; on the other hand, from the anatomical perspective, it has been established that cutting the tongue results in the loss of the sense of taste. Thus, if a full *diyah* were established for the removal of the sense of taste, then by extension, the dominant opinion among jurists would require awarding a full *diyah* for cutting the tongue of a mute person—which is contrary to the correct, well-attested narrations that establish only one-third of the *diyah*. Therefore, a full *diyah* does not apply to the sense of taste.

Ethical Considerations: To ensure compliance with ethical standards, participants were provided with a comprehensive explanation at the outset of the interview regarding the study's purpose, methodology, assurances of confidentiality and data protection, and their right to voluntarily participate or withdraw. Subsequently, participants completed an informed consent form.

Funding: This research received no external funding and was conducted as part of the researcher's academic activities.

Conflict of Interest: The authors declare no conflicts of interest in conducting or reporting this research.

تأملی بر دیدگاه مشهور فقیهان درباره نحوه جبران خسارت از بین رفتن حس چشایی (بر پایه مسلمات فقهی و آناتومی حس چشایی با تأکید بر ماده ۶۹۵ ق.م.ا)

امین سلیمان کلوانق^۱، و احمد مرتاضی^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه فقه و حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و علوم اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: a.soleyman@tabrizu.ac.ir

۲. دانشیار گروه فقه و حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و علوم اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: a.mortazi@tabrizu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	مشهور فقیهان امامیه از بین بردن حس چشایی دیگری را موجب ثبوت دیه کامل یک انسان دانسته و معدودی از ایشان این نوع جنایت را سبب تحقق ارش اعلام کرده‌اند. با توجه به عدم وجود دلیل خاص فقهی برای ثبوت دیه مقدر در ازای ازاله حس چشایی، مشهور فقیهان به عمومات و اطلاقات اولیه وارد در باب دیه اعضا همچون روایت محمد بن سنان و هشام بن سالم تمسک جسته‌اند؛ اما نظریه رقیب، ادعای مذکور را از رهگذر تبادر و انصراف - به عنوان علامت‌های اصول فقهی کشف معنای حقیقی - نقد کرده و تحقق ارش در ازاله حس چشایی را به اثبات رسانده‌اند. سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که قول مشهور فقیهان مبنی بر تعلق دیه کامل در ازاله حس چشایی، تا چه میزان با مبانی فقهی سازگاری دارد؟ پژوهش حاضر که به شیوه توصیفی-تحلیلی و با اتکا به ابزار کتابخانه‌ای صورت گرفته، ضمن رد تبادر معنای اعضای فیزیکی از روایات مربوط به دیه اعضا و عدم پذیرش انصراف واژگان کلیدی این روایات از جنایات وارد بر منافع، به این نتیجه دست یافته است که دقت در آناتومی حس چشایی و مسیر تحقق آن و نیز تأمل در عبارت «منه إثنان» در روایات مورد اشاره، تحقق ارش را در مورد از بین بردن حس چشایی اثبات می‌کند؛ همچنین، قول مشهور فقیهان مبنی بر ثبوت دیه کامل با فتوای ایشان به ثبوت یک سوم دیه در فرض قطع زبان شخص لال، تعارض دارد.
کلیدواژه‌ها: دیه چشایی، ارش، تبادر، انصراف، آناتومی چشایی	

استناد: سلیمان کلوانق، امین؛ و مرتاضی، احمد (۱۴۰۴). تأملی بر دیدگاه مشهور فقیهان درباره نحوه جبران خسارت از بین رفتن حس چشایی (بر پایه مسلمات فقهی و آناتومی حس چشایی با تأکید بر ماده ۶۹۵ ق.م.ا). *مطالعات فقه اسلامی و مباحث حقوق*، ۱۹ (۱)، ۵۹-۴۹

<https://doi.org/10.22034/fvh.2023.16418.1800>

مقدمه

نحوه جبران خسارت در جنایات غیر عمد وارده بر اعضا و منافع آن با پرداخت دیه مقدر یا دیه غیر مقدر یا همان ارش می‌باشد. یکی از این موارد که در میزان دیه آن میان فقیهان اختلاف است، حس چشایی می‌باشد. حس چشایی از منافع است که به واسطه زبان درک می‌شود و زبان نیز از جمله اعضای است که کارایی‌های متعددی دارد و شارع مقدس نیز علاوه بر جرم آن، برای برخی از منافع آن، از قبیل چشایی و تکلم، دیه منظور کرده است. با وجود این، در قطع زبان با اینکه زوال تبعی برخی از منافع آن یقینی است، حکم به یک دیه کامل داده است که نشان از تداخل دیات منافع زبان در جرم آن دارد. مشهور فقیهان در میزان دیه چشایی مستند به روایات عبدالله بن سنان و هشام بن سالم قائل بر این هستند که دیه کامل در آن ثابت می‌شود، اما در مقابل، گروه اندکی مانند امام خمینی (ره) قائل به ثبوت ارش در زوال آن می‌باشند که همین نظر نیز در ماده ۶۹۵ قانون مجازات اسلامی^۱ پذیرفته شده است. سؤال اصلی تحقیق حاضر این است که نظر مشهور مبنی بر تعلق دیه کامل در از بین رفتن حس چشایی تا چه میزان با واقعیت آناتومی چشایی و مسلمات فقهی سازگاری دارد؟ فرضیه نگارندگان این است که نظر مشهور در گسست با فتوای اجماعی فقیهان مبنی بر تعلق یک سوم دیه در قطع زبان لال قرار دارد و مؤید بر آن آناتومی حس چشایی است. در تحقیق حاضر، که به روش توصیفی-تحلیلی و با اتکا به ابزار کتابخانه‌ای انجام گرفته است، ابتدا موضوع حس چشایی از منظر فیزیولوژی پزشکی تبیین کرده و در ادامه ضمن استقصا در متون فقهی، تمامی نظرات ناظر بر مسئله را گردآوری نموده و با ارزیابی سندی و دلالتی مستندات اقوال، میزان مطابقت قول مشهور با مسلمات فقهی و واقعیت آناتومی حس چشایی را بررسی می‌کند. در خصوص پیشینه لازم به ذکر است که تاکنون پژوهشی در خصوص مسئله تحقیق حاضر انجام نگرفته است.

موضوع‌شناسی حس چشایی

در ارتباط با آناتومی حس چشایی و تعیین عوامل مؤثر در درک آن لازم به ذکر است که برخی لغت‌دانان ذائقه و چشایی را به «درک طعم چیزها به کمک رطوبت برخاسته از عصب‌های موجود بر روی عضله زبان»^۲ تعریف کرده‌اند (فیومی، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۲۱۱).

اسدی حلی از فقیهان امامیه نیز ذائقه و حس چشایی را عبارت از حس موجود در قوه نهاده شده در جرم زبان، معرفی کرده و در تکمیل سخن خویش می‌گوید: خداوند سبحان در زیر زبان دو حفره آفریده است که تولید لعاب (بزاق) می‌کند و هرگاه آب دهان با خوراکی دارای طعم، برخورد نماید وارد مشام زبان شده و به قوه ذائقه می‌رسد و توسط آن، حس می‌گردد (اسدی حلی، ۱۴۱۰ق، ص. ۱۴). در میان برخی فقیهان اسلامی نیز قول غیر مشهوری اظهار شده است که حس چشایی را نه به زبان بلکه به حلق، مربوط دانسته و بر اساس آن، ازاله حس چشایی مقارن با قطع زبان را مستلزم ثبوت دو دیه، یکی از بابت قطع

۱. «از بین بردن حس چشایی و نقصان آن، موجب ارش است.»

۲. «إِدْرَاكِ طَعْمِ الشَّيْءِ بِوَأَسْطِهِ الرُّطُوبَةُ الْمُتَبَيَّنَةُ بِالعَصَبِ الْمَفْرُوشِ عَلَى عَضَلِ اللِّسَانِ.»

جرم زبان و دیگری، به جهت ازاله منفعت چشایی، دانسته‌اند (رملی، ۱۴۰۴ق، ج ۷، ص ۳۴۰؛ هیتمی، ۱۳۵۷ق، ج ۸، ص ۴۸۰).

اما باید توجه داشت که از نظر فیزیولوژی پزشکی حس چشایی به‌طور عمده عمل «جوانه‌های چشایی» (taste buds) در دهان است؛ لیکن حس بویایی نیز در درک چشایی سهم به‌سزایی دارد به‌نحوی که مزه و بو به‌طور موازی عمل می‌کنند و اطلاعات در سیستم عصبی مرکزی (CNS) همگرا می‌شوند تا به تشخیص غذاها و سموم کمک کنند. برای مثال، بدون کمک بویایی، طعم پیاز بسیار شبیه سیب است و هر دو کاملاً ملایم هستند (Boron & Boulpaep, 2012, p. 696). درست به همین دلیل است که اگر فرد سرماخوردگی داشته باشد ممکن است طعم را «متفاوت» از دیگران بفهمد، چون حس چشایی را تضعیف می‌کند (Barrett, Yuan, & Brooks, 2019, p. 419). علاوه بر آن، بافت غذا که به‌وسیله حس‌های تماسی دهان کشف می‌شود و وجود موادی از قبیل فلفل در غذا که انتهای حسی درد را تحریک می‌کنند تجربه چشایی را به مقدار زیادی تحت‌تأثیر قرار می‌دهند. اهمیت چشایی در این حقیقت نهفته است که به شخص اجازه می‌دهد تا غذایش را بر طبق میل خود و نیز غالباً بر طبق نیازهای متابولیک بافت‌ها برای مواد مغذی ویژه انتخاب نماید (جان ای هال، ۲۰۱۰، ج ۲، ص ۱۰۶۵).

هر جوانه چشایی شامل ۵۰ تا ۱۵۰ سلول گیرنده، تعدادی سلول پایه و پشتیبان است که سلول‌های چشایی را احاطه کرده‌اند و اکثر مردم ۲۰۰۰ تا ۵۰۰۰ جوانه چشایی دارند (Barrett, Yuan, & Brooks, 2019, p. 693). این جوانه‌ها روی سه نوع از پرزهای زبان به‌شرح زیر یافت می‌شوند: (۱) تعداد زیادی از جوانه‌های چشایی روی دیواره فرورفتگی‌های اطراف پرزهای پیلایه‌ای شکل که خط V را در سطح خلفی زبان تشکیل می‌دهند قرار گرفته‌اند. (۲) تعداد متوسطی از جوانه‌های چشایی روی پرزهای قارچی شکل که در سطح قدامی مسطح زبان وجود دارند یافت می‌شوند. (۳) تعداد متوسطی از جوانه‌های چشایی نیز روی پرزهای برگی شکل قرار گرفته‌اند که در چین‌های موجود در طول سطوح جانبی زبان واقع شده‌اند (جان ای هال، ۲۰۱۰، ج ۲، ص ۱۰۶۸). تعداد دیگری از جوانه‌های چشایی نیز روی سقف دهان و کام نرم و معدودی نیز روی ستون‌های لوزه، اپیگلوت و حتی ابتدای حلق و مری قرار گرفته‌اند (Barrett, Yuan, & Brooks, 2019, p. 427). بنابراین، مزه‌ها از تمام قسمت‌های زبان و ساختارهای مجاور آن حس می‌شود (Barrett, Yuan, & Brooks, 2019, p. 430).

اگرچه عوامل زیادی در درک حس چشایی تأثیر دارند، اما مهم این است که ابزار اصلی در درک آن جوانه‌هایی است که روی زبان قرار دارند و اگرچه که وجود زبان شرط کافی برای دریافت حس چشایی نیست، اما با قطع زبان، زوال حس چشایی قطعی است.

حال پس از بررسی موضوع‌شناختی حس چشایی، برای دستیابی به حکم متقن در مسئله، آرای فقها و مستندات ایشان باید طرح و بررسی شود که نگارندگان در ادامه درصدد بیان آن هستند.

آرای فقیهان در نحوه جبران خسارت از بین رفتن حس چشایی

در میان فقیهان امامیه در نحوه جبران خسارت از بین رفتن حس چشایی، اختلاف نظر هست و استقصا در منابع فقهی حاکی از این است که مجموعاً دو نظر وجود دارد:

۱- ثبوت دیه کامل

مشهور فقیهان در زائل شدن حس چشایی به طور صریح گفته اند که دیه کامل ثابت می شود (حلی، ۱۳۹۴ق، ص. ۱۴؛ ابن حمزه، ۱۴۰۸ق، ص. ۴۴۲؛ علامه حلی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص. ۲۴۳؛ علامه حلی، ۱۴۱۱ق، ص. ۲۰۴؛ حلی، ۱۳۸۷ق، ج ۴، ص. ۷۱۰؛ فقهانی، ۱۴۱۸ق، ص. ۳۲۸؛ شهید ثانی، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص. ۵۵۲؛ فیض کاشانی، بی تا، ج ۲، ص. ۱۴۵؛ سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج ۲۹، ص. ۲۷۶؛ اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۴، ص. ۴۴۲). از همین رو، گفته شده است که اگر زبان شخص لال قطع شود و حس چشایی از بین رود، دیه کامل ثابت می شود و در صورتی که بر زبان شخص غیر لال جنایتی وارد شود که موجب از بین رفتن حس چشایی و گویایی وی گردد، دو دیه کامل ثابت می شود (علامه حلی، ۱۴۲۰ق، ج ۵، ص. ۵۷۵). برخی نیز ثبوت دیه کامل را از باب احتمال مطرح کرده اند (محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص. ۲۵۸؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۳، ص. ۳۱۱).

۲- ارش

قلیلی از فقها نیز قائل به رجوع به ارش در مسئله می باشند (تبریزی، ۱۴۲۸ق، ص. ۲۶۳؛ فاضل لنکرانی، ۱۴۱۸ق، ص. ۲۴۱؛ حکیم، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص. ۳۲۱؛ حسینی روحانی، ۱۴۱۲ق، ج ۲۶، ص. ۳۲۳؛ فیاض کابلی، بی تا، ج ۳، ص. ۴۲۸) و برخی نیز مانند مرحوم امام خمینی می فرماید: «هر چند که بعید نیست دیه کامل ثابت شود، ولی قول اقرب به صواب، ثابت شدن ارش است.» (موسوی خمینی، بی تا، ج ۲، ص. ۵۹۲). شایان ذکر است که قانون گذار ایران هم در قانون سابق و هم در ماده ۶۹۵ ق.م.ا مصوب ۱۳۹۲ حکم به ثبوت ارش داده است و پیرو این مسئله، بنا بر نامه شماره ۲۷۰۶ مورخ ۱۳۸۷/۰۲/۱۰ کتاب «اصول تعیین نقص عضو و ارش» که بر پایه منابع معتبر علمی پزشکی تهیه شده است، به عنوان منبع کارشناسی در سازمان پزشکی قانونی اعلام شده و این موضوع در بند ۸-۳ «دستورالعمل های مهم اجرایی سازمان» به شماره نامه ۱۲۶۹۳۵ مورخ ۱۳۹۲/۱۲/۱۳ مجدداً تأکید شده است و در صفحه ۲۲۸ کتاب مذکور حکم به ثبوت ۴ درصد دیه کامل در زوال کل چشایی، آمده است.

نقل و ارزیابی مستندات آرا

مسئله تعلق دیه مقدر یا غیر مقدر بر ازاله حس چشایی یک فرد، عاری از هرگونه دلیل فقهی خاص بوده و از این میان، عمده دلیل قائلان به تعلق دیه مقدر - به میزان دیه کامل یک انسان بر زوال چشایی -، روایات عامی است که در ذیل، به طرح و بررسی آن ها پرداخته می شود:

۱- مستندات

روایات مورد استناد عبارت‌اند از: روایت هشام بن سالم و روایت عبدالله بن سنان که در این بخش نقل می‌شود.

۱-۱- روایت «هشام بن سالم»

روایتی که می‌فرماید: «هر آنچه در بدن انسان دو تا است، در آن دو، دیه کامل ثابت است و در یکی از آن دو، نصف دیه کامل ثابت است و هر آنچه در بدن انسان واحد باشد، در آن، به‌تثانی دیه کامل ثابت است»^۱ (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج. ۱۰، ص. ۲۸۵؛ حرّ عاملی، ۱۴۰۹ق، ج. ۲۹، ص. ۲۸۷؛ اصفهانی، ۱۴۰۶ق، ج. ۱۶، ص. ۵۵۵). البته در برخی کتب با عبارات متفاوتی نقل کرده‌اند (عمانی، ۱۴۱۳ق، ص. ۵۴۱).^۲ قائلان به ثبوت دیه کامل عمدتاً به روایت فوق استناد می‌کنند با این توجیه که ذائقه جزو مواردی است که در بدن انسان، واحد است (علامه حلی، ۱۴۲۰ق، ج. ۵، ص. ۱۱۲؛ سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج. ۲۹، ص. ۲۷۶).

۱-۲- صحیح «عبدالله بن سنان»

«هر آنچه که در بدن انسان از آن، دو تا باشد، در هریک، نصف دیه کامل ثابت است مانند دو دست و دو چشم و...»^۳ (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۷، ص. ۳۱۵؛ شیخ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج. ۱۰، ص. ۲۵۰).

۲- تحلیل سندی

در ارزیابی سندی روایت هشام بن سالم گفته شده که روایت مضمّر است، زیرا هشام مشخص نکرده است که از چه کسی نقل روایت می‌کند (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج. ۴۳، ص. ۱۸۲؛ خوانساری، ۱۴۰۵ق، ج. ۶، ص. ۲۱۸). یا به تعبیری دیگر گفته‌اند که روایت مقطوعه است^۴ (صیمری، ۱۴۲۰ق، ج. ۴، ص. ۴۴۹). در مقام پاسخ به این اشکال گفته می‌شود که سند این روایت در تهذیب الاحکام، مقطوع است، ولی در من لایحضره الفقیه چنین نیست و هشام از امام صادق (ع) نقل می‌کند (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج. ۴، ص. ۱۳۳).^۵ لذا حدیث مذکور مسند به شمار می‌رود.

۱. «الْحُسَيْنُ بْنُ سَعِيدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ خَالِدٍ عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ قَالَ: كُلُّ مَا كَانَ فِي الْإِنْسَانِ اثْنَانِ فَفِيهِمَا الدِّيَةُ وَ فِي أَحَدِهِمَا نِصْفُ الدِّيَةِ وَ مَا كَانَ وَاحِدًا فَفِيهِ الدِّيَةُ».

۲. «كل ما كان في الإنسان اثنان فيه الدية و في أحدهما نصف الدية».

۳. «عَلَى بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِي نَصْرِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سَنَانٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: مَا كَانَ فِي الْجَسَدِ مِنْهُ اثْنَانِ فَقِيَ الْوَاحِدُ نِصْفَ الدِّيَةِ مِثْلَ الْيَدَيْنِ وَالْعَيْنَيْنِ قَالَ فَقُلْتُ رَجُلٌ فَقُتَتْ عَيْنُهُ قَالَ نِصْفُ الدِّيَةِ قُلْتُ رَجُلٌ قُطِعَتْ يَدُهُ قَالَ فِيهِ نِصْفُ الدِّيَةِ قُلْتُ رَجُلٌ ذَهَبَتْ إِحْدَى بِيضَتَيْهِ قَالَ إِنْ كَانَتْ الْيَسَارُ فَفِيهَا الدِّيَةُ قُلْتُ وَ لِمَ أَلَيْسَ قُلْتُ مَا كَانَ فِي الْجَسَدِ اثْنَانِ فَقِيَ كُلُّ وَاحِدٍ نِصْفَ الدِّيَةِ قَالَ لِأَنَّ الْوَلَدَ مِنَ الْبَيْضَةِ الْيُسْرَى».

۴. به روایت مقطوع، مضمّر و موقوفه نیز گفته می‌شود.

۵. «رَوَى ابْنُ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ كُلُّ مَا كَانَ فِي الْإِنْسَانِ اثْنَيْنِ فَفِيهِمَا الدِّيَةُ...».

در سندی که شیخ طوسی در تهذیب ارائه داده است، اشکال دیگری نیز مطرح شده است و آن اینکه یکی از راویان حدیث، محمد بن خالد است که بنا بر تعبیر برخی علمای اهل رجال، وی از ضعفا نقل روایت می‌کند (حلی، ۱۳۸۳ق، ص. ۳۰۹؛ شبیری زنجانی، ۱۴۱۹ق، ج. ۲، ص. ۵۶۶)، به مرسله‌ها اعتماد می‌کند (ابن غضائری، ۱۴۲۲ق، ص. ۹۳) و احادیثش از ضعف برخوردار است (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص. ۳۳۵). در رد این اشکال هم باید گفت: اولاً، برخی اندیشمندان به ثقه‌بودن هشام تصریح نموده و چنین اظهار داشته‌اند که وی این حدیث را از امام معصوم یعنی امام صادق (ع) نقل کرده است (عمانی، ۱۴۱۳ق، ص. ۵۴۱؛ شهید اول، ۱۴۱۴ق، ج. ۴، ص. ۵۲۵؛ عاملی، ۱۴۱۳ق، ج. ۱۵، ص. ۴۰۲). ثانیاً، می‌شود گفت که مجموع احوال وی حاکی از آن است که ثقه است، همان‌طور که علامه نیز ایشان را تعدیل می‌کند (حلی، ۱۳۸۱ق، ص. ۱۳۹). از جمله این احوال، می‌توان به این مورد اشاره کرد که شیخ طوسی او را از زمره اصحاب امام موسی کاظم و امام رضا (علیهما السلام) نام برده است (طوسی، ۱۴۲۷ق، صص. ۳۶۳ و ۳۷۷). ثالثاً، هشام مشمول یکی از توثیقات عام رجالی^۱ شده است؛ همان‌طور که آیت‌الله العظمی خامنه‌ای می‌فرماید: «آنچه ما به آن اعتماد داریم، اعتماد اجلا و بزرگان از علما و فقیهان است. مثلاً وقتی می‌بینیم شیخ کلینی که این قدر در بیان معارف اهل بیت، تقوا، ورع و احتیاط دارند، از یک نفر تعداد زیادی روایت نقل می‌کند، پی می‌بریم که آن فرد ثقه است؛ زیرا چطور ممکن است که کسی مثل کلینی از کسی که اعتماد ندارد، این همه روایت مربوط به احکام را نقل کند» (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۳، جلسه اول). رابعاً، نقل روایت از ضعفا موجب تضعیف نمی‌شود، باید دقت داشت که فرض ناقلیت از ضعفا در جایی که به‌طور موردی، نقل از ثقه باشد، خللی وارد نمی‌کند. از این رو، نقل محمد بن خالد از هشام، نقل از ضعیف محسوب نمی‌شود.

همچنین اشکال کرده‌اند که با وجود مقطوع‌بودن روایت هشام و ظن در رسیدن خبر به امام، دلیل کافی برای اعتماد بر آن وجود ندارد (عاملی، ۱۴۱۳ق، ج. ۱۵، ص. ۴۰۲؛ عمانی، ۱۴۱۳ق، ص. ۵۴۱). ولی باید توجه داشت که برخی فقیهان رجالی صریحاً حکم به وثاقت وی داده‌اند (طوسی، ۱۴۲۷ق، ص. ۳۶۳؛ علامه حلی، ۱۳۸۱ق، ص. ۱۳۹؛ مجلسی، ۱۴۲۰ق، ص. ۱۵۸؛ مامقانی، ۱۳۵۰ق، ص. ۱۵۱) و بر همین اساس، گفته شده که ثقه‌بودن وی مانع از آن است که بدون دلیل فتوی دهد (سیوری حلی، ۱۴۰۴ق، ج. ۴، ص. ۴۹۴؛ صیمری، ۱۴۲۰ق، ج. ۴، ص. ۴۴۴). حتی گروهی از اندیشمندان، خصوص این روایت ایشان در مورد معیار کلی دیه اعضا را صحیح قلمداد کرده‌اند (اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج. ۷، ص. ۴۷۹؛ خوئی، ۱۴۲۲ق، ج. ۲، ص. ۳۴۷). لذا مناقشه در سند روایت، بی‌وجه می‌باشد (حسینی عاملی، بی‌تا، ج. ۱۰، ص. ۳۸۶؛ حائری طباطبایی، ۱۴۱۸ق، ج. ۱۶، ص. ۴۳۱). فراتر از همه این موارد، در سندی که شیخ صدوق ارائه می‌دهد اصلاً محمد بن خالد وجود ندارد (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج. ۴، صص. ۱۳۳، ۴۲۵ و ۴۲۴). پس، با وجود این قیل‌وقال‌ها به نظر می‌آید بر معتبربودن روایت خدشه‌ای وارد نیست.

۱. اگر فرد به خصوصی باشد که دلیلی بر ثقه‌بودنش نداریم ولی راوی یا راویان ثقه و مورد اعتماد از او بسیار نقل کرده‌اند، همین کثرت نقل شخص یا اشخاص ثقه از او می‌تواند دلیلی بر ثقه‌بودنش باشد (سبحانی، ۱۳۸۹، ص. ۳۵۴).

از روایت عبدالله بن سنان، تحت عنوان حسنه^۱ یاد شده است (جبعی عاملی، ۱۴۱۳ق، ج. ۱۵، ص. ۴۰۲؛ عمانی، ۱۴۱۳ق، ص. ۵۴۱؛ مجلسی اول، ۱۴۰۶ق، ج. ۱۶، ص. ۵۳۳). البته برخی هم از آن تحت عنوان صحیحہ یاد کرده‌اند (خوئی، ۱۴۲۲ق، ج. ۲، ص. ۳۳۸؛ سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج. ۲۹، ص. ۱۷۳).

۳- بررسی دلالت روایات

از حیث دلالت روایات، باید این مطلب ثابت شود که این دسته از احادیث، منافع اعضای بدن را، که چشایی هم از زمره آنهاست، شامل می‌شود. البته باید گفت از آنجاکه در منافع بدن، از جمله بینایی، عقل، بویایی و شنوایی، دلیل دیگری مبنی بر ثبوت دیه کامل وجود دارد؛ لذا از این روایات کمتر سخن به میان آمده و بیشتر در خصوص حس چشایی، فقیهانی که رأی به ثبوت دیه کامل در آن می‌دهند، به روایات فوق استناد می‌کنند؛ به این جهت که دلیل خاصی وجود ندارد. اما بهر حال چون شمول یا عدم شمول روایت نسبت به منافع اعضای بدن، در تعلق دیه کامل در حس چشایی، مؤثر است، لذا جهت جمع‌بندی از دلالت روایت، نقل استدلال فقیهان در شمولیت یا عدم شمولیت روایت نسبت به منافع اعضا لازم است.

۳-۱- بررسی شمول روایات نسبت به منافع اعضا

مهم‌ترین مطلبی که در ارتباط با دو روایت مزبور باید بررسی شود، بحث از شمولیت روایات نسبت به منافع اعضا است که در ادامه نظرات و استدلال‌های مطرح‌شده بررسی می‌شود.

۳-۱-۱- نظریه شمول روایات نسبت به منافع اعضا

برخی فقیهان چنین اظهار داشته‌اند که عبارت «هر آنچه در بدن انسان واحد است» هم شامل اعضا می‌شود و هم شامل منافع (فیض کاشانی، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۱۴۵؛ جزائری، بی‌تا، ص. ۱۰۳). در بحث از دیه منافع متعدد، آنجایی که به منفعت واحدی از بدن برمی‌خورند، حکم به دیه کامل را مستند به واحد بودن آن منفعت در بدن می‌دانند که مبنای همین استدلال هم، اعتقاد به شمول روایت به فراتر از اعضای ظاهری یعنی نسبت به منافع است (صیمری، ۱۴۲۰ق، ج. ۴، ص. ۴۶۵؛ عمانی، ۱۴۱۳ق، ص. ۵۴۱؛ علامه حلی، ۱۴۲۳ق، ج. ۳، ص. ۸۹؛ کاشف الغطا، ۱۴۲۳ق، ج. ۳، ص. ۸۹؛ مدنی کاشانی، ۱۴۰۸ق، ص. ۱۶۲؛ سبحانی، جلسه ۱۸/۰۹/۱۳۹۱).

۳-۱-۲- نظریه عدم شمول روایات نسبت به منافع اعضا

در مقابل، برخی قائل هستند که متبادر از عمومیت مذکور در روایت (یعنی «ماکان»)، اعضا است؛ یعنی هر عضوی که واحد باشد (عاملی، بی‌تا، ج. ۱۰، ص. ۴۷۲؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج. ۴۳، ص. ۳۱۱؛ فاضل هندی، ۱۴۱۶ق، ج. ۱۱، ص. ۴۲۰)، به‌طور قطع شامل منفعت نمی‌شود (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج. ۴۳، ص. ۳۱۱؛ موسوی خویی، ۱۴۲۲ق، ج. ۴۲، ص. ۴۴۹). در همین راستا گفته شده است که صاحب شرایع، چون به عضو بودن حس چشایی یقین نداشته، ثبوت دیه کامل در آن را به‌عنوان احتمال مطرح کرده است (فاضل

^۱ حدیثی که به سند متصل از معصوم (ع) و به نقل از راوی ممدوح امامی از راوی مشابه یا برتر از خود (عادل) در تمام طبقات گزارش شده باشد (سبحانی، ۱۴۱۹ق، صص. ۵۰-۶۸).

هندی، ۱۴۱۶ق، ج. ۱۱، ص. ۴۲۰). آیت‌الله فاضل لنکرانی در وجه سخن امام خمینی، مبنی بر ثبوت ارش در چشایی، این‌گونه بیان می‌دارد که از روایت «کل ما کان فی الانسان منه واحد فیه الدیه»، عضو متبادر می‌شود، نه منفعت (فاضل لنکرانی، ۱۴۱۸ق، ص. ۲۴۱).

در مقام پاسخ، می‌توان این‌گونه استدلال نمود که لفظ کل هم بر اجزای داخلی صدق می‌کند و هم اجزای خارجی را شامل می‌شود و ادعای اینکه اختصاص به اعضای خارجی دارد منافات دارد با عمومیتی که در روایت هست و نیز با اطلاق کلمات فقها در باب دیهٔ منافع (سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج. ۲۹، ص. ۲۷۶). دومین دلیلی که به آن استناد شده این است که روایت انصراف به اعضای بدن دارد و به این جهت است که در صحیحۀ عبدالله بن سنان آمده است «ما کان فی الجسد منه اثنان ففیه الدیه» (تبریزی، ۱۴۲۸ق، ص. ۲۶۳). توضیح دلیل مدعیان انصراف اینکه، از نگاه این عده، تعبیر کلی «ماکان فی الانسان» در احادیث باب، بر معنای به‌ظاهر مطلق و کلی خود حمل نمی‌شود تا به ثبوت دیهٔ کامل در ازالهٔ چشایی بینجامد، زیرا ذوق عرفی، با شنیدن این تعبیر، ذهنش به نوع و مصداق خاصی از «آنچه در انسان وجود دارد» یعنی «اعضای ظاهری انسان» منصرف می‌گردد و این انصراف، به‌دلیل اینکه منشأش ظهور عرفی لفظ است، مانع اطلاق‌گیری می‌شود، چون انصراف، نوعی قرینه است.

در پاسخ به انصراف روایت به اعضا و جوارح، گفته شده که روایت هشام و عبدالله بن سنان در موارد متعدد و متنوعی از قبیل گویایی، شنوایی، بینایی، بویایی و عقل وارد شده‌اند لذا این روایت دلالت بر تعمیم دارند (شوشتری، ۱۴۰۶ق، ج. ۱۱، ص. ۴۴۳؛ سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج. ۲۹، ص. ۲۸۷). زیرا که لفظ کل شامل اجزا و اعضا است چه اعضای داخلی و چه خارجی و همچنین منافع و غیر این‌ها که در بدن انسان موجود هستند (سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج. ۲۹، ص. ۲۷۱). آیت‌الله سبحانی در پاسخ به ادعای انصراف، می‌فرماید: «وقتی در اعضا مسئله را می‌گویند، منافع عضو به‌طریق اولی باید همان حکم اعضا را داشته باشد، چون عضو به‌خاطر منافعتش ارزش دارد والا اگر عضوی باشد بدون منفعت، چندان ارزش ندارد، پس اگر در عضو گفتند، باید در منافع به‌طریق اولی بگویند». (سبحانی، جلسه ۱۵/۰۹/۱۳۹۱).

اما تأملاتی بر کلام ایشان وارد است: نخست، در منفعت شنوایی و گوش که محل آن می‌باشد، چنین نیست و هر دو مستقلاً دارای دیهٔ کامل می‌باشند. و دوم، اولییتی که ایشان به آن استناد می‌کنند، در عکس چنین حالتی صادق است، زیرا آنچه زوالش با زوال دیگری قطعی است، منفعت است، نه عضو؛ به عبارتی دیگر، اگر عضو از بین رود، زوال منفعت قطعی است؛ اما زوال منفعت به‌معنای زوال محل آن نیست؛ لذا اگر در منفعت دیهٔ کامل ثابت باشد، به‌طریق اولی در زوال محل آن باید دیهٔ کامل ثابت باشد؛ اما عکس آن صحیح نیست، زیرا چه‌بسا با زوال منفعت، محل آن باقی بماند، مثل اینکه شنوایی یا بینایی از بین رود، ولی گوش و چشم باقی باشد. این در حالی است که خود ایشان حکم به تعلق دیهٔ کامل در زوال التذاذ جنسی را مستند به روایت هشام و عبدالله بن سنان، بعید می‌داند (سبحانی، جلسه ۱۹/۰۹/۱۳۹۱).

۳-۱-۳- جمع‌بندی / استدلال‌ها

جمع‌بندی از استدلال موافقان به شمولیت «ماکان» نسبت به منافع و مخالفان نسبت به شمولیت روایت به جهت انصراف و تبادر بدین کیفیت است که اولاً این قطعی است که «ماکان» شامل منافع می‌شود، زیرا منافع هم در بدن انسان هست؛ اما فراز بعدی روایت که می‌فرماید: «... منه اثنان و الخ» شمولیت را با مانع مواجه می‌کند، زیرا قرینه بر این است که منظور از «ماکان» مواردی است که وصف یکی‌بودن و دوتابودن را داشته باشد، درحالی که منافع فقط پذیرای وصف شدت و ضعف است. اما در خصوص استدلال به تبادر باید گفت که در تعاریف اصولیان تبادر عبارت است از سبقت‌گرفتن معنا به ذهن در جایی که قرینه نباشد (آخوند خراسانی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص. ۱۸؛ موسوی خمینی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص. ۷۸). بنا بر این تعریف، آیا معنای اعضا از لفظ «ماکان» به ذهن منسب می‌شود؟ پاسخ منفی است و از آن لفظ، مطلق هر آنچه در بدن است، به ذهن می‌رسد. لذا استناد به تبادر صحیح به نظر نمی‌رسد. اما ذکر این نکته ضروری می‌نماید که خود تبادر بنا بر تقسیم بهیبهانی سه نوع است: حاقی، اطلاقی و انصرافی. در اولی تبادر از خود لفظ است و در دومی از اطلاقی لفظ و در مورد اخیر انصراف ذهن به معنای مخصوص از طریق قرائن است (موسوی بهیبهانی، ۱۳۸۱، ص. ۸۵). مطابق با این گفتار بعید نیست که گفته شود قدر متیقن از تبادر محتمل موجود در این کلام، تبادر انصرافی است و ادعا می‌شود که مانع از شمول «ماکان» نسبت به منافع می‌گردد؛ چه‌اینکه در تفاوت تبادر با انصراف گفته می‌شود که تبادر، اختصاص به کلمه دارد و انصراف اختصاص به جمله دارد و ادعای خطور معنای اعضای فیزیکی به ذهن نیز برحسب مفهوم برداشت‌شده از مجموع عبارت «کل ماکان فی الانسان» است.

اما اینکه گفته شده انصراف «ماکان» به اعضا است، باید گفت که در تعریف انصراف گفته شده که انسی ذهنی بین لفظ و حصه‌ای معین از معنای موضوع له آن لفظ می‌باشد (صدر، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص. ۳۳۹)؛ یعنی با شنیدن لفظ، ذهن به یک فرد از آن لفظ مطلق، متوجه می‌شود و نه به سوی معنای اصلی لفظ. مطابق با این تعریف، به دلیل عدم وجود هیچ‌گونه انس ذهنی بین واژه ماکان و اعضای فیزیکی بدن، در روایات انصرافی وجود ندارد. افزون بر آن، ضمن پذیرش اینکه، اعضای خارجی و فیزیکی جسم انسان، مصداق اتم و اکمل «ماکان فی الجسد» است، اما باید توجه داشت که طبق موازین اصول فقهی، اُکملیت و اُکدیت در مصداق، موجب پیدایش انصراف ظهوری نمی‌شود (بادکوبه‌ای، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص. ۳۲۶).

پس روشن شد که از طرفی تبادر و انصرافی در روایات نسبت به اعضا وجود ندارد و بر همین اساس، مقتضی، موجود بوده و در فرض فقدان مانع، اثر مفهوم‌رسانی خود را خواهد گذاشت، اما از طرف دیگر مانع برای شمول روایت نسبت به منافع وجود دارد؛ بنابراین چون امکان استناد به دو روایت فوق برای ثبوت دیه کامل در شنوایی وجیه نیست، در پی آن، تقسیم دیه کامل شنوایی بر دو گوش نیز صحیح نیست. برخی فقیهان نیز همین مطلب را تأیید می‌کنند (خوانساری، ۱۴۰۵ق، ج ۶، ص. ۲۵۵).

مضاف بر آنچه در عدم تمامیت قاعده در منافع گفته شد، در اینجا نکته‌ای لازم به ذکر است و آن هم اینکه آیت‌الله سبحانی می‌فرماید: اگر جانی کاری کند که ذائقه طرف از بین برود، در اینجا چه باید کرد؟ حضرت امام در اینجا تحت تأثیر صاحب جواهر و دیگران قرار گرفته و لذا می‌فرماید: «و قیل فیه

الدیه». کانه که امام (ره) ذائقه را دست کم گرفته و به همین خاطر امام می‌فرمایند: «هو و ان لم یکن ببعید لکن الاقرب فیه الحکومه». البته این بستگی دارد که آیا روایت هشام بن سالم و روایت عبدالله بن سنان، حواس پنج‌گانه را می‌گیرد یا نه؟ اگر بصر، سمع و شامه را می‌گیرد، باید ذائقه را هم بگیرد و ذائقه در کنار بصر، سمع و شامه است (سیحانی، جلسه ۱۳۹۱/۰۹/۱۵).

اینکه ایشان می‌فرمایند منفعت زبان نیز مانند منفعت گوش و چشم و امثال آن می‌باشد و فرض بر این است که با زوال منفعت اعضای مذکور دیه کامل ثابت است، پس در زوال چشایی نیز همین‌طور باشد؛ در پاسخ باید گفت که نخست، منفعت مهم زبان، گویایی و قدرت سخن‌گفتن است و حس چشایی منفعت منحصر زبان نیست که در زوال آن به تنهایی، یک دیه کامل قرار داده شود. دوم، دلیل عام و کلی «ناظر بر خصوص منافع» وجود ندارد تا بر این مطلب دلالت کند که با زوال «هر منفعتی» دیه کامل ثابت می‌شود (موسوی خویی، ۱۴۲۲ق، ج ۴۲، ص ۴۴۹) و ثبوت دیه کامل در زوال برخی منافع، به سبب ورود دلیل خاص است. اگر هم مراد، مشابه دانستن چشایی به سایر منافع باشد که دلیل خاص بر دیه کامل در آن وجود دارد و بالتبع حکم به دیه کامل هم در آن داده شود، این همان عمل به قیاس است که مردود می‌باشد. با این توضیحات و آنچه پیشتر گذشت، نتیجه این شد که استناد به روایت برای حکم به دیه کامل در حس چشایی صحیح نیست، زیرا اولاً، منافع متصف به شدت و ضعف می‌شوند و نمی‌توان آن‌ها را متصف به یکی و دوتایی بودن کرد. ثانیاً اگر در خصوص حس چشایی حکم به دیه کامل شود، در منافع اعضای بدن هیچ مورد استثنائی وجود نخواهد داشت که حکم به دیه کامل در آن داده نشود، از قبیل زوال تشنگی، خواب و...، درحالی که هیچ‌یک از فقیهان در این موارد فتوا به دیه کامل نداده و بدین امر ملتزم نشده‌اند.

جالب‌تر اینکه در ادامه خواهد آمد که صرف زبان تأمین‌کننده حس چشایی نیست، بلکه با هم‌افزایی عوامل متعدد این حس تأمین می‌شود.

۳-۲- تبیین تعارض شمولیت روایات نسبت به حس چشایی، با حکم اجماعی فقیهان مبنی بر تعلق

یک سوم دیه در زبان شخص لال؛ در پرتو آناتومی حس چشایی

قائل‌شدن به شمول روایت هشام و عبدالله بن سنان نسبت به حس چشایی با فتوای فقیهان بر ثبوت یک‌سوم دیه در زبان شخص لال و مستندات آن در تعارض است؛ زیرا از یک طرف، فقیهان در زبان شخص لال به تعلق یک‌سوم دیه فتوا می‌دهند (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۷، ص ۱۳۵؛ حلبی، ۱۴۱۷ق، ص ۴۱۷؛ محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص ۲۴۷) که مستند به روایات صحیح‌السند برید بن معاویه^۱ و ابوبصیر^۲ است.

۱. «عَلَى بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ مَجْزُوبٍ عَنْ أَبِي أَيُّوبَ الْخَزَّازِ عَنْ بُرَيْدِ بْنِ مُعَاوِيَةَ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ (ع) قَالَ: فِي لِسَانِ الْأَخْرَسِ وَعَيْنِ الْأَعْمَى وَذَكَرِ الْخَصْيِ وَأَنْتَبِهِ ثَلَاثَ الدِّيَةِ» (کلبینی، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص ۳۱۸؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۱۰، ص ۲۷۰).

۲. «عَلَى بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ وَ مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ جَمِيعاً عَنْ ابْنِ مَجْزُوبٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ (ع) قَالَ سَأَلَهُ بَعْضُ آلِ زُرَّارَةَ عَنْ رَجُلٍ قَطَعَ لِسَانَ رَجُلٍ أَخْرَسَ [قَالَ] فَقَالَ إِنْ كَانَ وَلَدَتْهُ أُمُّهُ وَهُوَ أَخْرَسٌ فَلَيْسَ عَلَيْهِ ثَلَاثُ الدِّيَةِ وَ إِنْ كَانَ لِسَانُهُ ذَهَبَ بِهِ وَجَعٌ أَوْ أَفَهَ بَعْدَ مَا كَانَ يَتَكَلَّمُ فَإِنَّ عَلَى الذِّي قَطَعَ لِسَانَهُ ثَلَاثَ دِيَةِ لِسَانِهِ قَالَ وَ كَذَلِكَ الْقَضَاءُ فِي الْعَيْنَيْنِ وَ الْجَوَارِحِ قَالَ هَكَذَا وَجَدْنَاهُ فِي كِتَابِ عَلِيٍّ (ع)» (کلبینی، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص ۳۱۸).

اگرچه بنا بر نقل شیخ صدوق^۱ در خصوص تفاوت دیه در صورت مادرزاد بودن یا نبودن لال تأملاتی صورت گرفته، اما این مورد، در آنچه این بخش درصدد بیان آن است، تأثیری ندارد. از طرف دیگر، در بحث از آناتومی حس چشایی روشن گردید که با قطع زبان، حس چشایی از بین می‌رود، لذا روایات دال بر تعلق یک‌سوم دیه در قطع زبان شخص لال، معارض با شمولیت روایات نسبت به حس چشایی خواهد بود، زیرا با از بین رفتن جرم زبان لال، قطعاً چشایی فرد نیز از بین رفته است و مستند به روایات صحیح‌السند عام، باید حکم به تعلق یک‌سوم دیه کامل داد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص ۳۱۸؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۱۰، ص ۲۷۰). درحالی‌که روایات عام، دلالت بر ثبوت دیه کامل دارد. بر این اساس، با توجه به اینکه در قطع زبان، زوال حس چشایی قطعی است؛ لذا همین مطلب، عدم شمولیت روایات نسبت به منافع اعضا و در نتیجه، عدم ثبوت دیه کامل در حس چشایی را تقویت می‌کند، به این کیفیت که وقتی در قطع زبان شخص لال، یک‌سوم دیه کامل ثابت است، پس در حس چشایی دیه کامل ثابت نیست و رأی به ثبوت دیه کامل در آن با وجود روایات صحیح‌السند در مسئله قطع زبان لال، صحیح به نظر نمی‌رسد.

نتیجه‌گیری

زبان از جمله اعضای است که کارایی‌های متعددی دارد و شارع مقدس نیز علاوه بر جرم آن، برای برخی از منافع آن، از جمله چشایی، میزانی از خسارت را منظور کرده است. از لحاظ موضوعی، حس چشایی به‌طور عمده عمل «جوانه‌های چشایی» در دهان است و عوامل متعددی در دریافت مزه‌ها مؤثر هستند از جمله سیستم عصبی مرکزی (CNS)، حس بویایی و زبان. اما مهم‌ترین نکته این است که ابزار اصلی درک حس چشایی، جوانه‌هایی است که روی زبان قرار دارند و اگرچه که وجود زبان، شرط کافی برای دریافت حس چشایی نیست، اما با قطع زبان، زوال حس چشایی قطعی است.

در خصوص میزان خسارت زوال چشایی میان فقیهان اختلاف است. مشهور فقیهان امامی، دیه کامل را در آن ثابت می‌دانند. برخی فقهای امامیه قائل به ثبوت ارش در زوال آن هستند و قانون مجازات اسلامی هم در ماده ۶۹۵ همین نظر را پذیرفته است. مسئله تعلق دیه کامل یا ارش بر ازاله حس چشایی، عاری از هرگونه دلیل فقهی خاص بوده و عمده دلیل قائلان به تعلق دیه کامل، روایات هشام بن سالم و عبدالله بن سنان است که به‌صورت عام در مسئله وارد شده است. بعد از تحلیل سندی روایات مزبور ضمن پاسخ به اشکالات مطرح‌شده، این نتیجه به دست آمد که هر دو روایت به‌لحاظ سندی معتبر هستند و هیچ اشکالی متوجه سلسله سندی روایات مزبور نیست. در بررسی مضمونی روایات این نتایج حاصل شد: استناد به تبادر و انصراف در خصوص عدم شمولیت روایات نسبت به منافع، محل اشکال است، زیرا تبادر عبارت است از سبقت‌گرفتن معنا به ذهن در جایی که قرینه نباشد درحالی‌که از لفظ «ماکان»، مطلق هر آنچه در بدن است - و نه صرف اعضا - به ذهن می‌رسد؛ انصراف هم انسی ذهنی بین لفظ و حصه‌ای معین از معنای

۱. «رَوَى الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِي بصيرٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ قَالَ سَأَلَهُ بَعْضُ آلِ زُرَّارَةَ عَنْ رَجُلٍ قَطَعَ لِسَانَ رَجُلٍ أَخْرَسَ فَقَالَ إِنْ كَانَ وَلَدَتْهُ أُمُّهُ وَهُوَ أَخْرَسَ فَلْيَلِهُ الدِّيَةُ ۴ وَ إِنْ كَانَ لِسَانُهُ ذَهَبَ بِوَجَعٍ أَوْ أَفَهَ بَعْدَ مَا كَانَ يَتَكَلَّمُ فَإِنَّ عَلَى الْإِذَى قَطْعَ ثُلُثٍ دِيَةِ لِسَانِهِ» (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۱۴۸).

موضوع له آن لفظ است، به نحوی که با شنیدن لفظ، ذهن به یک فرد از آن لفظ مطلق، متوجه شود و نه به سوی معنای اصلی لفظ. لذا به جهت نبود هیچ گونه انس ذهنی بین واژه ماکان و اعضای فیزیکی بدن، در روایات انصرافی وجود ندارد. اما تعبیر «ماکان» که در روایت استعمال شده است، اگرچه به دلیل اینکه چشایی جزو منافع اعضای بدن است، شامل حس چشایی هم می شود؛ اما فرازی از روایت که می فرماید «...منه اثنان و الخ»، شمولیت را با مانع مواجه می سازد زیرا این عبارت، قرینه بر این است که منظور از «ماکان»، مواردی است که وصف یکی بودن و دو تابودن را داشته باشد درحالی که منافع فقط پذیرای وصف شدت و ضعف است. لذا شمولیت روایات نسبت به حس چشایی قطعی نیست. همچنین روشن شد که شمولیت روایات نسبت به حس چشایی با حکم اجماعی فقیهان مبنی بر تعلق یک سوم دیه در قطع زبان شخص لال، تعارض دارد. به این نحو که همه فقیهان در قطع زبان لال مستند به روایات قطعی السند و قطعی الدلاله، قائل به ثبوت یک سوم دیه هستند، درحالی که با قطع زبان لال، چشایی فرد نیز از بین می رود؛ لذا اگر قائل به ثبوت دیه کامل در زوال چشایی باشند باید در قطع زبان فرد لال هم حکم به تعلق دیه کامل بدهند و نه یک سوم دیه کامل. در راستای رفع چنین تعارضی، توجه به حس چشایی از نظر فیزیولوژی پزشکی چنین نتیجه می دهد که با توجه به اینکه در قطع زبان، زوال حس چشایی قطعی است؛ لذا همین مطلب، عدم ثبوت دیه کامل در حس چشایی را تقویت می کند به این کیفیت که وقتی در قطع زبان شخص لال، یک سوم دیه کامل ثابت است، پس در حس چشایی دیه کامل ثابت نیست و رأی به ثبوت دیه کامل در آن با وجود روایات صحیح السند در مسئله قطع زبان لال، منطقی به نظر نمی رسد.

منابع

- ابن غضائری، احمد. (۱۴۲۲ق). رجال ابن الغضائری کتاب الضعفا. (سید محمدرضا حسینی، محقق). قم: دارالحدیث.
- اردبیلی، احمد. (۱۴۰۳ق). مجمع الفائده و البرهان. (آقا مجتبی عراقی، علی پناه اشتهازدی، آقا حسین یزدی اصفهانی، محققان). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- اسدی حلی، جمال الدین احمد. (۱۴۱۰ق). المختصر من شرح المختصر. مشهد: مجمع البحوث الاسلامیه.
- ای هال، جان. (۲۰۱۰). فیزیولوژی پزشکی گایتون. (فرخ شادان، مترجم). تهران: انتشارات چهره.
- آخوند خراسانی، محمدکاظم. (۱۴۰۹ق). کفایه الاصول. قم: مؤسسه آل البيت.
- بادکوبه‌ای، شیخ صدرا. (۱۴۱۵ق). هدایه الاصول فی شرح کفایه الاصول. (حیدرعلی مدرسی بهسودی، مقرر). قم: المطبعه العلمیه.
- تبریزی، جواد. (۱۴۲۸ق). تنقیح مبانی الأحکام - کتاب الدیات. تهران: دار الصدیقه الشهیده.
- جزائری، عبدالله. (بی تا). التحفه السنیه فی شرح النخبه المحسنیه. تهران: محقق کتاب.
- حاتری، سید علی طباطبایی. (۱۴۱۸ق). ریاض المسائل. قم: مؤسسه آل البيت.
- حرّ عاملی، محمد. (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل البيت.
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۳). درس خارج فقه، جلسه اول، اردیبهشت ماه.
- حسینی روحانی، سید صادق. (۱۴۱۲ق). فقه الصادق علیه السلام. قم: دار الکتاب.
- حسینی عاملی، سید جواد. (بی تا). مفتاح الکرامه فی الشرح قواعد علامه. بیروت: دار إحیا التراث العربی.
- حکیم، سید محمد سعید. (۱۴۱۵ق). منهاج الصالحین. بیروت: دار الصفوه.
- حلبی، ابن زهره. (۱۴۱۷ق). غنیه النزوع إلى علمی الأصول و الفروع. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- حلی، حسن بن علی. (۳۸۳ق). رجال ابن داود. تهران: دانشگاه تهران.
- حلی، شمس الدین محمد. (۱۴۲۴ق). معالم الدین. قم: مؤسسه امام صادق.
- حلی، محمد بن حسن. (۱۳۸۷ق). ایضاح القوائد. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- حلی، یحیی بن سعید. (۱۳۹۴ق). نزهه الناظر فی الجمع بین الأشباه و النظائر. قم: منشورات رضی.
- خوانساری، سید احمد. (۱۴۰۵ق). جامع المدارک (چاپ دوم). قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- الرملی، شمس الدین محمد. (۱۴۰۴ق). نهاییه المحتاج إلى شرح المنهاج. بیروت: دار الفکر.
- سبحانی، جعفر. (۱۳۸۹). کلیات علم الرجال. (مسلم قلی پور، گردآورنده). قم: قدس.
- سبحانی، جعفر. (۱۳۹۱/۰۹/۱۸، ۱۹ و ۱۵). درس خارج فقه.
- سبحانی، جعفر. (۱۴۱۹ق). اصول الحدیث و احکامه فی علم الدرایه (چاپ دوم). قم: مؤسسه امام صادق (ع).
- سبزواری، سیدعبدالاعلی. (۱۴۱۳ق). مذهب الاحکام فی بیان الحلال و الحرام. قم: مؤسسه المنار.
- سیوری حلی، مقداد. (۱۴۰۴ق). التنقیح الرائع لمختصر الشرائع. قم: کتابخانه مرعشی.
- شیرازی زنجانی، سیدموسی. (۱۴۱۹ق). کتاب نکاح. قم: مؤسسه رأی پرداز.
- شوشتری، محمدتقی. (۱۴۰۶ق). النجعه فی شرح اللمعه. تهران: کتابفروشی صدوق.
- شهید اول، محمد بن مکی. (۱۴۱۴ق). غایه المراد فی شرح نکت الارشاد. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۳ق). مسالک الأفهام إلى تنقیح شرائع الاسلام. قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه.
- صدر، محمدباقر. (۱۴۱۸ق). دروس فی علم الاصول (چاپ پنجم). قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

- صدوق، محمد. (۱۴۱۳ق). *من لا یحضره الفقیه* (چاپ دوم). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- صیمری، مفلح. (۱۴۲۰ق). *غایه المرام فی شرح شرائع الاسلام*. بیروت: دار الهادی.
- طوسی، ابن حمزه. (۱۴۰۸ق). *الوسیلہ الی نیل الفضیلہ*. قم: انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۷ق). *المبسوط* (چاپ سوم). تهران: المکتبه المرتضویه.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷ق). *تهذیب الأحکام* (چاپ چهارم). تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۲۷ق). *رجال الشیخ الطوسی* (چاپ سوم). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- عاملی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۴ق). *حاشیه الارشاد*. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- علامه حلّی، حسن بن یوسف. (۱۳۸۱ق). *خلاصه الأقوال فی معرفه الرجال* (چاپ دوم). نجف: منشورات المطبعه الجدیدیه.
- علامه حلّی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۰ق). *ارشاد الأذهان*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- علامه حلّی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۱ق). *تبصره المتعلمین فی أحكام الدین*. تهران: مؤسسه چاپ و نشر وابسته به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- علامه حلّی، حسن بن یوسف. (۱۴۲۰ق). *تحریر الأحکام الشرعیه علی مذهب الامامیه*. قم: مؤسسه امام صادق.
- عمانی، حسن بن علی. (۱۴۱۳ق). *حیاه ابن أبی عقیل و فقهه*. قم: مرکز معجم فقهی.
- فاضل لنکرانی، محمد. (۱۴۱۸ق). *تفصیل الشریعه فی شرح تحریر الوسیله - الدیات*. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام.
- فاضل هندی، محمد. (۱۴۱۶ق). *کشف اللثام*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- فقعانی، علی. (۱۴۱۸ق). *الدر المنضود*. قم: مکتبه إمام العصر (عج) العلمیه.
- فیاض کابلی، محمداسحاق. (بی تا). *منهاج الصالحین*. قم: دار الهدی.
- فیض کاشانی، محمدمحسن. (بی تا). *مفاتیح الشرائع*. قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
- فیومی، احمد بن محمد. (بی تا). *المصباح المنیر*. قم: منشورات دار الرضی.
- کاشف الغطاء، احمد. (۱۴۲۳ق). *سفینه النجاه و مشکاه الهدی و مصباح السعادت*. عراق: مؤسسه کاشف الغطاء.
- کاشف الغطاء، محمدحسین. (۱۳۶۶ق). *وجیزه الأحکام*. عراق: مؤسسه کاشف الغطاء.
- کلینی، محمد. (۱۴۰۷ق). *الکافی* (چاپ چهارم). تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- مامقانی، ملاعبدالله. (۱۳۵۰ق). *نهایه المقال فی تکمله غایه الآمال*. قم: مجمع الذخائر.
- مجلسی اول، محمدتقی. (۱۴۰۶ق). *ملاذ الأخیار*. قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
- مجلسی دوم، محمدباقر. (۱۴۲۰ق). *الوجیزه فی الرجال*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- محقق حلّی، جعفر بن حسن. (۱۴۰۸ق). *شرائع الاسلام* (چاپ دوم). قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- مدنی کاشانی، رضا. (۱۴۰۸ق). *کتاب الدیات*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- مشکینی، میرزا علی. (بی تا). *مصطلحات الفقه*. [بی جا]: [بی نا].
- مغنیه، محمدجواد. (۱۴۲۱ق). *فقه الامام الصادق* (چاپ دوم). قم: مؤسسه انصاریان.
- موسوی بهبهانی، علی. (۱۳۸۱). *بدائع الاصول*. اهواز: خوزستان.
- موسوی خمینی، سید روح الله. (۱۳۸۲). *تهذیب الاصول*. قم: دار الفکر.
- موسوی خمینی، سید روح الله. (بی تا). *تحریر الوسیله*. قم: مؤسسه دار العلم.
- موسوی خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۲۲ق). *مبانی تکمله المنهاج*. قم: مؤسسه احیا آثار الامام الخوئی.

نجاشی، ابوالحسن احمد. (۱۴۰۷ق). *رجال النجاشی*. قم: انتشارات اسلامی.
 نجفی، محمدحسن. (۱۴۰۴ق). *جواهر الکلام* (چاپ هفتم). بیروت: دار إحياء التراث العربی.
 نوری، میرزا حسین. (۱۴۰۸ق). *مستدرک وسائل الشیعة*. قم: مؤسسه آل البيت (ع).
 وحید خراسانی، حسین. (۱۳۷۹). *توضیح المسائل*. قم: مدرسه باقرالعلوم.
 الهیتمی، أحمد بن محمد. (۱۳۵۷ق). *تحفه المحتاج فی شرح المنهاج*. مصر: المكتبة التجارية الكبرى بمصر لمصطفى محمد.

Boron, W. F., & Boulpaep, E. L. (2012). *Medical Physiology: A Cellular and Molecular Approach* (2nd ed.). Amsterdam: Elsevier.

Barrett, K., Barman, S., Yuan, J., & Brooks, H. (2019). *Ganong's Review of Medical Physiology* (26th ed.). United States: McGraw Hill.